Литература

Гузев, В.Г. Глагольное словоизменение в турецком языке / В.Г. Гузев // Очерки по теоретической грамматике восточных языков: существительное и глагол. – СПб.: Издательский дом СПбГУ, 2011. – С. 289–351.

Лебедев, Э.Е. Функционально-семантические особенности причастия на *-нӑ/-нӗ* в чувашском языке / Э.Е. Лебедев // Чувашский гуманитарный вестник. – № 8. – Чебоксары, 2013. – С. 112–125.

Матушкина, Н.А. К вопросу о понятии «причастие» в свете данных агглютинативных языков / Н.А. Матушкина // Российская тюркология. – № 1 (8). – М. – Казань, 2013. С. 13–24.

Михайлов, М.С. Исследования по грамматике турецкого языка. Перифрастические формы турецкого глагола / М.С. Михайлов. – М.: Наука, 1965. – 130 с.

Максимов Николай Валентинович

Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

МОНОЛОГ ҺӘМ ДИАЛОГ ТӨЗҮ ТЕХНОЛОГИЯСЕ

В статье рассматривается технология обучения татарскому языку как неродному. Обосновывается целесообразность обучения на синтаксической основе. Выделение синтагматической модели речи в качестве основы обучения неродной речи позволяет акцентировать внимание обучаемого на алгоритме построения словосочетаний и предложений. Опора на алгоритмы помогает обучаемому варьировать стабильными синтаксическими конструкциями в процессе создания монолога-рассказа и выстраивания на этой основе диалогов.

Ключевые слова: *словосочетание, предложение, модель речи, монолог-рассказ, диалог.*

The article deals with education technology of Tatar as a foreign language. It substantiates the practicability of study at the syntactic basis. Considering a word-combination as a base of a sentence gives the opportunity to draw a student's attention to the word-combination structure. The use of patterns helps the student to vary the syntactic structures, making up a base text or a dialogue.

Key words: *word-combination, sentence, model of speech, monologue-story, dialogue*

Ана телен белмәгән татар яки рус баласына татар телен өйрәтүдә тупланган эш тәҗрибәсе шуны күрсәтә: баланы ана телендә яки чит телдә сөйләргә, аралашырга өйрәтү процессы сөйләм калыпларын үзләштерүгә нигезләнеп оештырылганда гына көтелгән нәтиҗәләргә ирешеп була.

Сөйләм калыбы ул – конкрет бер тема буенча сөйләшүне коммуникатив һәм композицион бөтен (микротекст, макротекст) буларак оештырырлык, көндәлек тормышта мәгънәсе ягыннан иң еш кулланыла торган сүзләр,

сүзтезмәләр, җыйнак җөмлә калыплары; сүзләрне һәм җөмләләрне бәйләүче мәгънәви чаралар тупланмасы.

Сөйләм калыбында тема кысасында дүрт төрле сөйләм төре төзелә: сөйләүче монологы (*башлангыч текст* яки *диалогларны төзү өчен кулланыласы нигез текст*), ике диалог, диалогта катнашкан сөйләүчеләр һәм диалогны тыңлаучы монологы, кемнәндер ишеткәнен сөйләүченең монологы.

Сөйләм калыбы, төрле җыйнак җөмлә калыпларын кулланып, һәрвакыт өч этапта формалаша. Һәр этапта сөйләм калыбына, сөйләм яңалыгы буларак, эшнең яки хәлнең башкарылган урынын, вакытын яки үтәлү рәвешен, күләмен, сәбәбен, максатын, шартларын һ. б. белдергән гомуми мәгънәсе ягыннан – якын, ләкин бары бер генә сорау сүзгә җавап булган һәм бер үк сүзгә караган (ияргән) сүзләр туплана.

Сөйләргә һәм сөйләшергә өйрәтүне тел фәнендә булган кагыйдәләрне ят-латып өйрәтү белән бутарга ярамый. Сөйләмдә гади җөмлә синтаксисы да, кушма җөмлә синтаксисы дигән, димәк, баш кисәк, иярчен кисәк, ия, хәбәр, аергыч, тәмамлык, хәл, сүзтезмә, гади җөмлә, кушма җөмлә, катлаулы кушма җөмлә дигән төшенчәләр дә юк; морфология дигән, димәк, исем, сыйфат, сан, рәвеш, алмашлык, фигыль дигән төшенчәләр дә кулланылмый. Сөйләмдә сүзләр генә – сорау һәм җавап сүзләр генә бар.

Телгә өйрәнүчегә сорау сүзләргә кирәкле җавап сүзләр, сөйләмендә куллану өчен, әзер формада, ягъни сорау сүзнең эчтәлеге һәм формасы таләп иткән эчтәлектә һәм формада бирелә.

Сөйләмдә сөйләүче (1 нче зат) һәм тыңлаучы гына (2 нче зат) бар. Сөй-ләүче сөйли һәм эш куша, тыңлаучыга, кирәкле сорау сүзләр һәм җөмләләр кулланып, сорау бирә; тыңлаучы исә сөйләүче биргән сорауга, җавап сүзләр кулланып, җавап бирә һәм ул кушканны гына эшли ала.

Сөйләмдә төп фигура – 1 нче зат. Коммуникатив үзәкне оештыру вазифа-сын бары ул гына башкара ала. Аның, әгәр ул сөйләм оештырудагы урынын тулысынча аңласа һәм файдалана белсә, мөмкинлекләре бик киң: 1 нче зат – *Мин* һәрвакыт актив: ул үзе турында сөйли, ягъни үзенә үзе, бик матур итеп, реклама – монолог ясый ала. Матур реклама ясыйм дисә, үзе турында сөйләгәндә, сөйләмендә *м и н* сүзен еш куллана; үзенә һәм үзе сөйләгәннәргә башкалар да нык игътибар итсен өчен, кереш сүзләрне һәм җөмләләрне – *беләсең килсә, мин шулай уйлыйм, минемчә, мәсәлән, беренчедән, мисал өчен* һ. б. еш куллана

М и н – үзенә үзе һәм башкаларга риторик сорау бирергә, үзе биргән шул сорауга үзе теләгәнчә җавап бирергә ярата.

2 нче зат – *С и н* пассив сөйләүче һәм пассив сөйләшүче, актив тыңлаучы кеше, дөресрәге, ул, әгәр 1 нче зат мөмкинлек бирмәсә, сөйли дә, сөйләшә дә алмый, тыңлый гына.

2 нче зат, әгәр әңгәмәдәшенә – моңа кадәр 1 нче зат вазифасын башкару-чыга сорау бирә яки эш куша башласа, актив сөйләүче ролен бик тиз үз кулына алырга мөмкин.

Шуңа күрә сөйләмдә катнашучыга кешеләрне 1 нче һәм 2 нче зат вазифасыннан, уйлап, бик урынлы куллана белергә өйрәтергә кирәк.

1 нче зат – *М и н* үзе турында гына түгел, башкалар – 3 нче зат (кемдер) яки затлар (кемнәрдер), предметлар (нәрсәләрдер) турында да я мактап (яхшы реклама ясап), яки яманлап (бик үк яхшы булмаган реклама ясап) сөйли һәм яза ала.

Сөйләм калыбында 3 нче зат, предмет белән тиңдәшләндерелеп, 1 нче затка – сөйләр, 1 нче һәм 2 нче затка, үзара сөйләшү өчен, билгеле яки билгеле булмаган кайсыдыр бер объект (мәсәлән: *кеше, урман, табигать, кибет, агач, сандугач, аю* һ.б.) ролен генә башкара.

Бала, кем яки нәрсә турындадыр сөйләргә яки кем яки нәрсәдер турында кем беләндер сөйләшергә теләсә, яки кем яки нәрсә турындадыр фикерен әйтергә теләгәндә, кирәкле сүзләрне, аларны үзара бәйләүче чараларны автомат рәвештә исенә төшерергә һәм шуларны, татар теленә хас җөмлә калыпларына салып, конкрет фикер белдергән җөмлә төзи, аны, кирәкле модальлек (чынбарлыкка мөнәсәбәт) белән тулыландырып, тыңлаучысына әйтә белергә тиеш.

Телгә өйрәткәндә, соңгы нәтиҗә ул – өйрәнүченең өйрәнгән телендә ситу-атив теманың эчтәлеген үз сүзләре белән сөйләү (монолог – хикәя оештыру сәләте); башкалар белән урамда, кибеттә, мәктәптә, институтта, эштә һ.б. урыннарда кем белән дә булса, иркен аралашу – сорау бирү, сорау бирсәләр – җавап бирү (диалогта актив катнашу) мөмкинлеге.

Сөйләм калыбында бер үк сүзләрне төрле формаларда кабатлап, охшаш мәгънәле сүзтезмәләрне, җөмләләрне әйтеп һәм язып кабатлый-кабатлый, бала үзенә үзе сорау биреп – уйларга, үзендә туган проблемалы сорауга карата яшьтәшләренең – 2 нче һәм 3 нче затларның фикере белән танышырга өйрәнә, ягъни монолог – хикәя төзү һәм уртак сөйләмдә актив катнашу күнекмәләре ала.

Түбәндә, сөйләм калыбына нигезләнеп, рус телле укучыга татарча монолог – хикәя һәм диалог төзергә өйрәтү технологиясе бирелә. Шигырь кысаларында тәкъдим ителгән тема бу очракта баланы тәрбияви яктан гына түел, сөйләргә һәм сөйләшергә өйрәтү эзлеклелеге ягыннан да бик күпкә баета.

Кирәкми безгә сугыш.

Кирәкми безгә кан кою, Кирәкми безгә сугыш. Безнең теләк якты, матур, Тыныч хезмәт һәм тормыш.	Илебез зур, җиребез киң, Хисапсыз байлык бездә. Җир өстендә, җир астында, Тауларда һәм диңгездә.
Без үз кулларыбыз белән Төзибез гүзәл тормыш. Без – тыныч ил төзүчеләр, Кирәкми безгә сугыш. (*Әхмәт Исхак*)	

1 нче этап

Лексик материалны туплау Концентрация лексического материала	*Грамматик материалны туплау* Концентрация грамматического материала
Керешмәләр	*Сөйләм оештыру өчен үрнәк җөмлә калыплары*

Нәрсә?	
сугыш	тынычлык
кан кою	тормыш
үлем	
югалту	табу
ятимлек	шатлык
әниең булмау	әниең булу

кемгә?
1
миңа
безгә **ягъни** миңа һәм
минем әниемә
әтиемә
әбиемә
бабам**а**
абыем**а**
апам**а**
энемә
сеңлемә
дустым**а**
күршемә
беребезгә дә
кемгәдер

Сугыш ул **–** .... нәрсә?
Война это – .... *что*?

Кемгә .... сугыш .... кирәк?
Кому .... *война* .... *нужна*?

1
Миңа .... сугыш .... кирәк**ме**?
Мне .... *война* .... *нужна*?

Юк, миңа .... сугыш .... кирәк*ми*.
Нет, мне .... *война* .... **не** *нужна*.

Минем әниемә .... сугыш .... кирәк**ме**?
Моей маме .... *война* .... *нужна*?

Минем әниемә **дә** .... сугыш .... кирәк**ми.**
Моей маме ***тоже*** .... *война* .... ***не****нужна*.

1
Безгә, миңа **һәм** энемә, ... сугыш .... кирәк**ме**?
Нам, мне ***и*** *брату* .... *война* .... *нужна*?

Юк, безгә, миңа һәм энемә .. сугыш ... кирәк**ми.**
Нет, нам, мне ***и*** *брату* ... *война* .... ***не*** *нужна*.

Әйе, безгә, миңа да, энемә дә сугыш .... кирәк**ми.**
Да, нам, ***и*** *мне,* ***и*** *брату* .... *война* .... ***не*** *нужна*.

Әтиемә .... сугыш.................. кирәк**мени**?!
Папе ……….. *война* ……………… *нужна,* ***разве***?!

сорау кушымчалары вопросительные окончания		
-мы? -ме?	-мы?! -ме?!	-мыни?! -мени?!

билгесезлек кушымчалары	
-дыр -дер	-тыр -тер

Әтиемә **дә** ...... сугыш ...... кирәк .... түгел**дер**.
*Папе тоже.. война ……… **не** нужна, **наверно.***

Әтиемә **дә** .... сугыш .... кирәк .... түгел**дер**.
*Папе тоже .. война ……… **не** нужна, **наверно.***

Алайса, кемгә........ сугыш .... кирәк **соң**?!
***Тогда** кому **же** .... война .... нужна*?!

Ә кемгә**дер**........... сугыш .... кирәк.
***А** кому - то .... война .... нужна.*

2 нче этап

Лексик материалны туплау Концентрация лексического материала	**Грамматик материалны туплау** Концентрация грамматического материала

Керешмәләр

кемгә?
2
сиңа
сезгә **ягъни** сиңа һәм
синең әниеңә
әтиеңә
әбиеңә
бабаңа
абыеңа
апаңа
энеңә
сеңлеңә
дустыңа
күршеңә
халыкка
берәүгә дә
кемгә дә

теркәгеч союз	
җыючы ***сочинительные***	һәм, да, дә та, тә, тагын, *и, ещё*
каршы куючы	ләкин, әмма

Сөйләм оештыру өчен үрнәк җөмлә калыплары

Кемгә .... сугыш .... кирәк?
Кому .... война .... нужна?

2
Марат, сиңа .... сугыш .... кирәк**ме**?
Марат, тебе .... война .... нужна?

Юк, сиңа .... сугыш .... кирәк**ми.**
*Нет, тебе .... война .... **не** нужна.*

Марат, синең әниеңә .... сугыш .... кирәк**ме**?
Марат, твоей маме .... война .... нужна?

2
Сезгә, сиңа **һәм** энеңә, ... сугыш ...... кирәк**ме**?
*Вам, тебе **и** брату .... война .... нужна*?

Юк, сезгә, сиңа һәм энеңә ..... сугыш .... кирәк**ми.**
*Нет,вам, тебе **и** брату ... война ..... **не** нужна.*

Юк, сезгә, сиңа һәм энеңә ..... сугыш .... кирәк**ми.**
*Нет, вам, тебе **и** брату .... война .... **не** нужна.*

Әйе, сезгә, сиңа да, энеңә дә.. сугыш ... кирәк**ми.**
*Да, вам, **и** тебе, **и** брату .... война .... **не** нужна.*

Кемгә дә: сиңа да, әниеңә дә .. сугыш .. кирәкми**дер**.

<table>
<tr>
<td>

<table>
<tr><td>противительные</td><td>тик, ә, бәлки
но, да, однко</td></tr>
<tr><td>бүлүче
разделительные</td><td>я, яки, яисә
или, либо</td></tr>
<tr><td>ияртүче
подчинительные</td><td>чөнки, әгәр әйтерсең
потом что, если, будто</td></tr>
</table>

</td>
<td>
Никому: и тебе, и маме ... война не нужна, наверно.

Сиңа да, дустыңа да – кемгә дә сугышкирәкмидер.
И тебе, и другу – никому война не нужна, наверно.

Алайса, кемгә....... сугыш .... кирәк соң?!
Тогда кому же .... война .... нужна?!

Ә кемгәдер.......... сугыш .... кирәк.
А кому - то .... война .... нужна.
</td>
</tr>
</table>

3 нче этап

<table>
<tr>
<td>Лексик материалны туплау
Концентрация
лексического материала</td>
<td>Грамматик материалны туплау
Концентрация
грамматического материала</td>
</tr>
<tr>
<td>
Керешмәләр

<table>
<tr><td>кемгә?</td></tr>
<tr><td>3</td></tr>
<tr><td>Гүзәлгә
Сашага
Аңа</td></tr>
<tr><td>Аларга
ягъни
аңа һәм аның</td></tr>
<tr><td>Гүзәлнең
Сашаның
әнисенә</td></tr>
<tr><td>әтисенә</td></tr>
<tr><td>әбисенә</td></tr>
<tr><td>бабасына</td></tr>
<tr><td>абыйсына</td></tr>
<tr><td>апасына</td></tr>
<tr><td>энесенә</td></tr>
<tr><td>сеңлесенә</td></tr>
<tr><td>дустына</td></tr>
<tr><td>күршесенә</td></tr>
<tr><td>халыкларга</td></tr>
<tr><td>русларга</td></tr>
<tr><td>татарларга</td></tr>
<tr><td>берәүгә дә</td></tr>
<tr><td>кемгә дә</td></tr>
</table>

</td>
<td>
Сөйләм оештыру өчен үрнәк җөмлә калыплары

Кемгә .... сугыш .... кирәк?
Кому .... война .... нужна?

3
Марат, Гүзәлгә .... сугыш .... кирәкме?
Марат, Гузель .... война .... нужна?

Марат, Гүзәлнең әнисенә .. сугыш .. кирәкме икән?
Марат, маме ... Гузель ... война ... нужна ли?

Гүзәлнең әтисенә ... сугыш ... кирәкме ... икән?
Папе ...... Гузель ...... война .... нужна .....ли?

Юк, аларга .... сугыш .... кирәкмидер.
Нет, им .... война ... не нужна, наверно.

3
Аларга, Гүзәлгә һәм энесенә,. сугыш кирәкме?
Им, Гузель и брату ..... война .... нужна?

Юк, аларга, Гүзәлгә һәм энесенә .. сугыш .. кирәкми.
Нет,им, Гузель и брату .... война .... не нужна.

Әйе, аларга да .... сугыш .... кирәкми.
Да, им тоже .... война .... не нужна.

Безгә: миңа да, сиңа да, Гүзәлгә дә сугыш
</td>
</tr>
</table>

	кирәкми. *Нам: **и** мне, **и** тебе, и Гузель война **не** нужна.* **3** Әниләргә, әтиләргә – **кемгә дә** сугыш..кирәк**ми**. *Мамам, папам – никому .... война ... **не** нужна.* **Алайса, кемгә**..... сугыш .... кирәк **соң**?! ***Тогда** кому **же** .... война .... нужна?!* **Ләкин** ..... кемгә**дер**....... сугыш .... кирәк. ***Но** .... кому – то ...... война .... нужна.*

1 нче этапта 1нче зат (**мин**) төзегән монолог – хикәянең эчтәлеге якынча түбәндәгечә төзелергә мөмкин.

Сугыш ул – үлем, югалту. Сугыш кемгә кирәк? Мәсәлән, миңа кирәк түгел. Мин беләм: әтиемә дә, әниемә дә кирәк түгел. Әбием белән бабайга кирәкме? Юк, кирәк түгелдер. Апама һәм абыема, энемә һәм сеңлемә дә кирәк түгел. Минемчә, сугыш дусларыма да кирәк түгел. Мин шулай уйлыйм: сугыш беребезгә дә: миңа да, әти белән әнигә дә, бабайга һәм әбигә дә, апага һәм абыйга да, сеңлемә дә, дусларыма да кирәк түгел.

Сугыш кемгәдер кирәк. Беләсем килә: сугыш кемгә кирәк?!

2 нче этапта 1нче (**мин**) һәм 2 нче (**син**) зат (мисал өчен, Дима һәм Иван) арасында булган сөйләшүнең – диалогның эчтәлеге якынча түбәндәгечә бирелергә мөмкин.

– *Иван, миңа сугыш кирәк түгел, әйт әле, сиңа кирәкме?*

– *Миңамы?! Сугышмы?! Юк, Дима, миңа да сугыш кирәк түгел. Мин беләм, минем әтием белән әтиемә дә кирәк түгел. Дима, синеңчә, синең әтиеңә һәм әниеңә сугыш кирәкме?*

– *Минемчә, әтиемә дә, әниемә дә сугыш кирәк түгелдер. Иван, минем бабайга яки әбигә һәм синең бабаңа һәм әбиеңә сугыш кирәкмени?!*

– *Кирәк түгел, билгеле! Минем апама яки абыема һәм синең сеңелеңә һәм энеңә сугыш кирәкмени?!*

– *Аларга да сугыш кирәк түгел, Иван, мин беләм. Димәк, сезгә: сиңа, әтиеңә һәм әниеңә, апаңа һәм абыеңа сугыш кирәк түгел икән.*

– *Әйе, Дима, минем әтиемә һәм әниемә дә, энемә һәм сеңелемә дә – беребезгә дә сугыш кирәкми. Барыбызга да тынычлык кирәк.*

– *Дөрес, Иван. Барыбызга да тынычлык кирәк, сугыш кирәк түгел. Иван, ә кемгәдер сугыш кирәк бит. Кемгә?!*

– *Әйе, дустым, чынлап та, кемгәдер сугыш кирәк. Кемгә?! Бәлки, классташыбыз Гүзәлгә сугыш кирәктер? (Гүзәл бу очракта диалогта 3 нче зат вазифасын башкара)*

3 нче этапта ике төрле диалог төзелергә мөмкин. Беренчесендә 1 нче зат – сөйләүче, 2 нче зат күбрәк тыңлаучы вазифасын башкара; икенчесендә 1нче

зат – сөйләүче, 2 нче зат исә 1 нче затка карата – тыңлаучы, 3 нче затка карата сөйләүче вазифасын башкара.

Беренче диалогның эчтәлеге якынча түбәндәгечә бирелергә мөмкин.

– *Иван, синеңчә, Гүзәлгә сугыш кирәкме?*

– *Гүзәлгәме?! Сугышмы?! Юк, Дима, аңа да сугыш кирәк түгелдер. Без, ягъни мин дә беләм, син дә беләсең: Гүзәлнең әтисенә дә, әнисенә дә сугыш кирәк түгел. Дима, синең әтиеңә дә, минем әтиемә дә, Гүзәлнең әтисенә дә сугыш кирәкми. Кемнең әтисенә сугыш кирәк?!*

– *Минемчә, синең әниеңә дә, минем әниемә дә, Гүзәлнең әнисенә дә сугыш кирәк түгелдер. Иван, минем бабайга һәм әбигә, синең бабаңа һәм әбиеңә, Гүзәлнең бабасына һәм әбисенә – берсенә дә сугыш кирәкми. Кирәк түгел, билгеле! Минем апама, синең апаңа, Гүзәлнең апасына яки синең сеңелеңә, минем сеңелемә, Гүзәлнең сеңлесенә сугыш кирәкмени?!*

– *Аларга да сугыш кирәк түгел, Иван, без беләбез. Димәк, олыларга – бабайларга һәм әбиләргә, әтиләргә һәм әниләргә, абыйларга һәм апаларга; балаларга да – миңа да, сиңа да, Гүзәлгә дә сугыш кирәк түгел.*

– *Барыбызга да тынычлык кирәк, беребезгә дә сугыш кирәк түгел. Иван, ә кемгәдер сугыш кирәк бит. Кемгә?!*

– *Әйе, дустым, чынлап та, кемгәдер сугыш кирәк. Кемгә?!*

– *Бабайлар һәм әбиләр, әтиләр һәм әниләр, абыйлар һәм апалар, сугыш кемгә кирәк?!*

Икенче диалогның эчтәлеге якынча түбәндәгечә бирелергә мөмкин.

– *Иван, сора әле: Гүзәлгә сугыш кирәкме икән?*

– *Гүзәл, әйт әле, сиңа сугыш кирәкме?*

– *Юк, Иван, миңа сугыш кирәкми.*

– *Рәхмәт, Гүзәл. Дима, беләсең килсә, Гүзәлгә дә сугыш кирәкми икән.*

– *Гүзәлгәме?! Сугышмы?! Юк, Дима, аңа да сугыш кирәк түгелдер. Без, ягъни мин дә беләм, син дә беләсең: Гүзәлнең әтисенә дә, әнисенә дә сугыш кирәк түгел. Дима, синең әтиеңә дә, минем әтиемә дә, Гүзәлнең әтисенә дә сугыш кирәкми. Кемнең әтисенә сугыш кирәк?!*

– *Минемчә, синең әниеңә дә, минем әниемә дә, Гүзәлнең әнисенә дә сугыш кирәк түгелдер. Иван, минем бабайга һәм әбигә, синең бабаңа һәм әбиеңә, Гүзәлнең бабасына һәм әбисенә – берсенә дә сугыш кирәкми. Кирәк түгел, билгеле! Минем апама, синең апаңа, Гүзәлнең апасына яки синең сеңелеңә, минем сеңелемә, Гүзәлнең сеңлесенә сугыш кирәкмени?!*

– *Аларга да сугыш кирәк түгел, Иван, без беләбез. Димәк, олыларга – бабайларга һәм әбиләргә, әтиләргә һәм әниләргә, абыйларга һәм апаларга; балаларга да – миңа да, сиңа да, Гүзәлгә дә сугыш кирәк түгел.*

– *Барыбызга да тынычлык кирәк, беребезгә дә сугыш кирәк түгел. Иван, ә кемгәдер сугыш кирәк бит. Кемгә?!*

– *Әйе, дустым, чынлап та, кемгәдер сугыш кирәк. Кемгә?!*

– *Бабайлар һәм әбиләр, әтиләр һәм әниләр, абыйлар һәм апалар, сугыш кемгә кирәк?!*

Әдәбият

1. Максимов, Н.В. Сөйләм калыбы – гади җөмлә. – Казань: Изд-во РИО ГБУ «РЦМКО», 2013. – С. 286-294.
2. Максимов, Н.В. Технология обучения татарскому языку на основе моделей речи. (На русском и татарском языках). – Казань: Татар. кн. изд-во, 2015. – 255 с.

Мансурова Рамиля Нурисламовна
Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ БОРЫНГЫ ЫРЫМ-АРБАУЛАРЫНДА ГОМУМТӨРКИ ЛЕКСИКА (М. ӘХМӘТҖАНОВ ХЕЗМӘТЕНӘ НИГЕЗЛӘНЕП)

В статье рассматривается лексика общетюркских слов, которые зафиксированы в текстах заговоров в монографии Марселя Ахметзянова «Татар халкының борынгы ырым-арбаулары һәм төрле фалнамәләре» (2012).

Ключевые слова: *татарский язык, общетюркская лексика, древние заговоры, лексикология, этимология, семантика.*

The article is fixed to the Turkic lexical words used in the monograph Marsel Axmetzyanov «Ancient spells and different predictions of Tatar people» (2012).

Key words: *The Tatar language, the Turkic lexical, ancient conspiracies, the lexicology, the etymology, the semantics.*

Марсель Әхмәтҗановның «Татар халкының борынгы ырым-арбаулары һәм төрле фалнамәләре» хезмәтендә тупланган кульязмалар кырык елдан артык археографик экспедицияләр барышында борынгы язмаларда табылган чыганаклардан тупланып төзелгән. Текстлар сакланган язма чыганаклар XVII-XIX йөзләргә карый. Бу гасырларда ырым текстларында сүзләрнең катнаш булуы, ягъни төрки һәм гарәп-фарсы алынмаларын еш куллану күзәтелә, ләкин кульязма текстларында кулланыла торган сүзләрнең күпчелеген гомумтөрки сүзләр тәшкил итә.

Ырым сүзе төрки халыкларда киң таралыш алган. Татар, башкорт, кыргыз, казак, ногай, тува һ.б. төрки телләрдә *-ыру, -ыры* вариантлары теркәлгән һәм алар «күрәзәләү, яхшыга юрау» мәгънәсендә килә. Ырым сүзе бик борынгы чорда ук кулланылышта булган. Борынгы төрки сүзлектә ырым сүзенә билгеләмә бирелмәгән, синонимы *ырык (ïrq)* лексемасы кулланылган. Әлеге сүзнең түбәндәге мәгънәләре китерелгән: алдан әйтү, алдан күреп